

O NOUĂ UNITATE MILITARĂ ROMÂNĂ ÎN SUD-VESTUL DOBROGEI

M. IRIMIA

În zona cetății romano-bizantine de la Izvoarele (com. Lipnița, jud. Constanța), identificată de mulți cercetători cu Sucidava moesică¹, a fost descoperită în anul 1987, pe plaja Dunării, un fragment de țiglă ștampilată². Acesta a apărut într-un perimetru supus unei continue erodări datorate viiturilor fluviului și în care s-au semnalat în decursul anilor numeroase alte materiale arheologice importante³.

Țigla fragmentară are dimensiunile actuale de 14,5×11×2,1 cm. Pastă densă, roșie-cămizie, cu mică și foarte puține concrețiuni calcaroase. Din punct de vedere al compoziției pastei piesa este caracteristică materialului de construcție lucrat în antichitate în această zonă a Dobrogei. Pe suprafața grunzuroasă, parțial exfoliată, se păstrează nisipul fin provenit din stratul peste care a fost așezată țigla crudă, după modelare. Dimensiunile actuale ale ștampei: 5,8×2,5 cm; înălțimea literelor 1,6 cm. Legenda păstrată: ... OHIIC. Sub literele ștampei, imprimate negativ în pastă, apare o mică șanțuire orizontală (ca latura incompletă a unui chenar), continuată de o profilatură foarte puțin pronunțată (fig. 1/1 ; 2/1). Inv. 35185. Întregirea pe care o propunem este [C]OH(ORS) II C(HALCIDENORUM SAGITTARIORUM).

¹ Pentru localizarea Sucidavei la Izvoarele, cf. Cpt. M. D. Ionescu-Dobrogeanu, *Dobrogea în pragul veacului al XX-lea*, București, 1904, p. 529, n. 3 ; P. Diaconu, *Pontica*, 4, 1971, p. 311—318 ; idem, *DIVR*, București, 1976, p. 469 (Pirjoaia) ; A. Aricescu, *Dacia*, NS, 14, 1970, p. 297—309 ; idem, *Armata în Dobrogea romană*, București, 1977, p. 137—139 ; R. Vulpe, *Pontica*, 5, 1972, p. 205—221 ; V. Culică, *Pontica*, 8, 1975, p. 215—262 ; Mihail Zahariade, *Moestia Secunda, Scythia și Notitia Dignitatum*, București, 1988, p. 117—119 etc.

² Cu ocazia periegezei efectuate împreună cu colegul Nicolae Conovici, care a descoperit piesa ; îi mulțumim și cu acest prilej pentru permisiunea de a o publica.

³ O parte din bibliografia privind descoperirile anterioare de la Izvoarele, la M. Irimia, *Pontica*, 18, 1985, p. 141, n. 3 ; A. Rădulescu, *Tr. Cliante, Pontica*, 19, 1986, p. 127 și urm. ; Mihail Zahariade, *loc. cit.*

Un alt fragment de țiglă șampilată a fost descoperit întimplător în anul 1976⁴ la Gura Canliei (satul Canlia, com. Lipnița), punct aflat la aproximativ șapte km în amonte de cetatea de la Izvoarele. În acest perimetru au fost descoperite prin cercetări de suprafață, precum și în urma unor săpături arheologice de salvare, materiale arheologice importante din diferite perioade, inclusiv din epoca romană⁵.

Țigla fragmentară are dimensiunile actuale de $9 \times 5,2 \times 2,4$ cm. Pastă densă, roșie-maronie, cu puțină mică în compoziție. Pe suprafața grunzuroasă se observă foarte puține urme de nisip fin. Suprafața plană, netezită, prezintă urme de mortar datorate încastrării ei într-o construcție. Marginea țiglei, care prezenta o profilatură unghiulară specifică, este ruptă. Literele sînt în relief. Dimensiunile actuale ale ștampei: $3,2 \times 1,8$ cm; înălțimea literelor 1,5 cm. Legenda păstrată: IIC (fig. 1/2; 2/2). Întregirea pe care o propunem, nesigură totuși, este: [COHORS ?] II C(HALCIDENORUM SAGITTARIORUM ?).

* * *

După cum se apreciază, această unitate s-a format în epoca Flaviilor sau anterior lor în partea din Syria clientelară statului roman⁶. Cea mai veche dovadă despre prezența ei în Moesia Inferior se întâlnește într-o diplomă militară din anul 99 e.n.⁷. A fost adusă din Syria la Dunărea de Jos de către împăratul Traian⁸, împreună cu alte alae și cohorte, pentru a fi adăugată unităților militare existente de mai multă vreme în regiune. Cohorta va face parte, de asemenea, dintre unitățile moesice care, după războaiele dacice s-au reîntors în Moesia Inferior⁹, contribuind, alături de alte legiuni și unități auxiliare, la sporirea forțelor militare romane și la desăvîrșirea procesului de fortificare a granițelor.

Cohors II Chalcidenorum a rămas în această provincie și în vremea împăratului Hadrianus (117—138), după cum o atestă două diplome mi-

⁴ De către Petre Diaconu, căruia îi exprimăm și cu acest prilej întreaga noastră grațitudine pentru informațiile oferite și pentru bunăvoința cu care ne-a cedat-o spre publicare.

⁵ D. Vilceanu, SCIV, 13, 1962, 1, p. 141—145; P. Diaconu, N. Anghelescu, Rev. Muz., 5, 1968, 4, p. 349—351; M. Irimia, Pontica, 14, 1981, p. 98—115; idem, Materiale și cercetări arheologice. A XV-a sesiune anuală de rapoarte, Brașov, 1981 (București, 1983), p. 163—167; idem, Materiale și cercetări arheologice. A XVI-a sesiune anuală de rapoarte, Vaslui, 1982 (București, 1986), p. 68—71.

⁶ W. Wagner, *Die Dislokation der römischen Auxiliärformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus Gallienus*, Junker und Dühnhaupt, Berlin, 1938, p. 118—119.

⁷ CIL, XVI, 45.

⁸ W. Wagner, loc. cit.; I. Beneš, *Die römischen Auxiliärformationen im unteren Donaauraum*, Sbornic Praci Filosofické faculty Brněnské University, XIX, 1970, E-15, p. 174, nr. 31; idem, *Auxilia Romana in Moesia atque in Dacia*, Studia, archeologického ústavu československé Akademie, Věd v Brně, Academia Praha 1978, p. 24, nr. 67/30; G. Forni, *Limes*, in *Dizionario epigraphica di antichità romana*, IV, fasc. 30—40, Roma, p. 1274; A. Aricescu, Actes du IX Congrès international d'études sur les frontières romaines, Mamaia, 6—13 sept. 1972, București—Viena, 1974, p. 121.

⁹ W. Wagner, loc. cit.; I. Beneš, loc. cit.

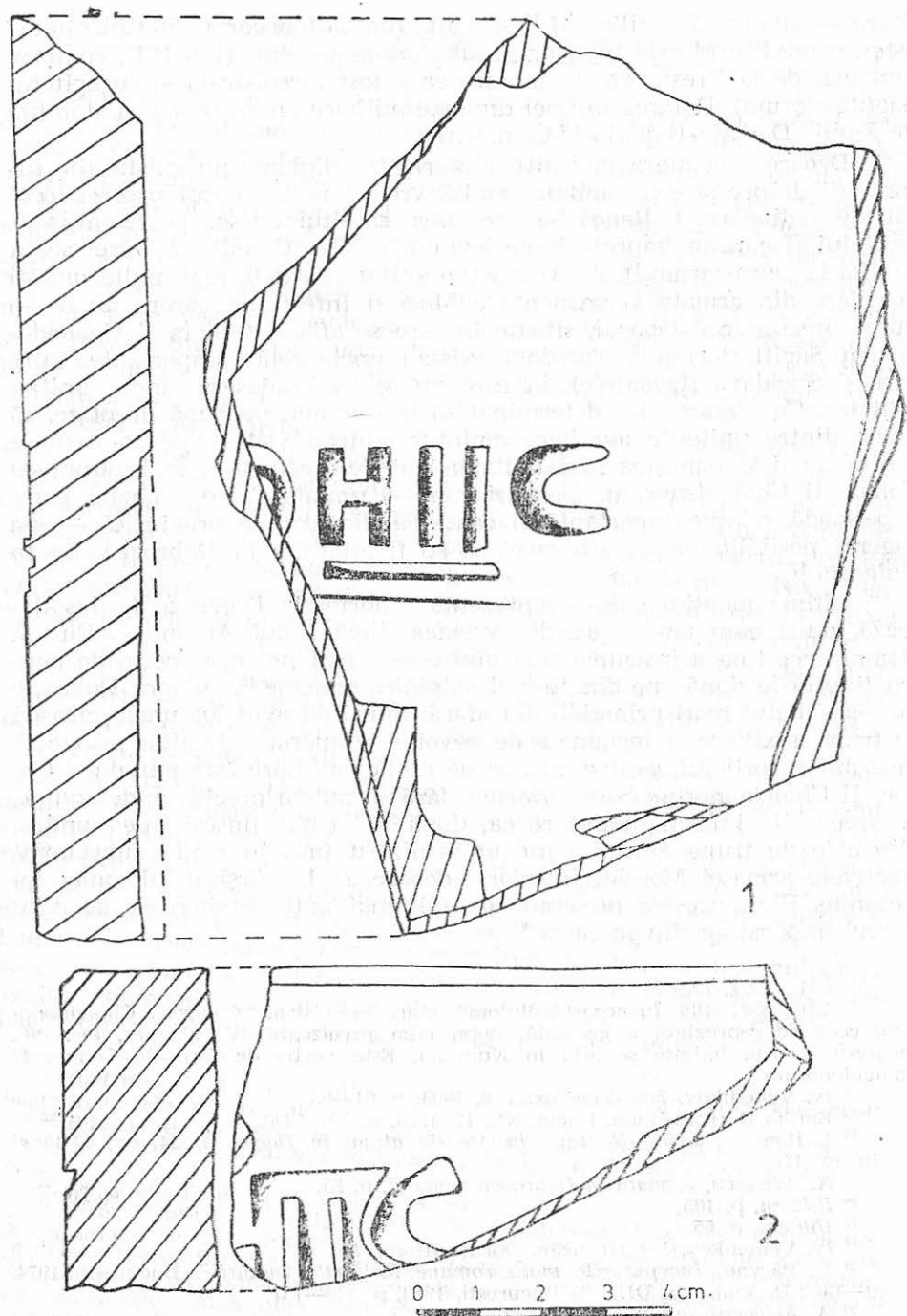

Fig. 1 — Țigle ștampilate de la Izvoarele (1) și Gura Canliei (2).

litare — una din 2 aprilie 134¹⁰ și o alta din 28 februarie 138¹¹. Unitatea este întâlnită în Moesia Inferior și sub Antoninus Pius (138-161), conform diplomei de la Brestovene¹², în care ea a fost înregistrată și cu epitetul Sag(ittariorum). Datarea ultimei diplome militare amintite a fost stabilită de Emilia Doruțiu-Boilă la 154 e.n.¹³.

Deoarece în afara indicațiilor oferite de diplome nu există alte informații despre această unitate, multă vreme nu s-a putut preciza locul său de staționare. I. Beneš l-a presupus ca situându-se, pe la mijlocul secolului II e.n., în împrejurimile legiunii a XI-a Claudia, al cărei sediu se afla la Durostorum¹⁴. A. Aricescu a arătat că există mai multe unități auxiliare din armata permanentă a Moesiei Inferioare, cărora nu li s-a putut preciza încă lagărul, situate în care se afla și Cohors II Chalcidenorum Sagittariorum¹⁵. Totodată existau unele cetăți importante, între care și Sucidava (Izvoarele), în care nu se semnalaseră încă unități militare. Constatarea l-a determinat să presupună, pe bună dreptate, că unele dintre unitățile auxiliare amintite puteau staționa și în castrul cărora nu li se cunoștea încă unitatea care le-a ocupat¹⁶. În legătură cu Cohors II Chalcidenorum Sagittariorum — unitate care a făcut parte o perioadă relativ importantă și continuă din armata provinciei — s-a sugerat posibilitatea ca tabăra ei să se fi aflat fie în Dobrogea, fie în Bulgaria¹⁷.

Ultima mențiune despre prezența cohorței la Dunărea de Jos datează, după cum am văzut, din vremea împăratului Antoninus Pius¹⁸. Domnia acestuia a însemnat una dintre cele mai prospere perioade pentru ținuturile dunărene din timpul stăpînirii romane¹⁹. Asupra Dobrogei nu s-au abătut mari primejdii din afară, totuși au avut loc unele mișcări de trupe auxiliare, determinate de nevoile de apărare ale altor provincii. Probabil cu prilejul acestor mișcări de unități militare este mutată și Cohors II Chalcidenorum Sagittariorum, fără să putem preciza unde anume, deoarece alte informații despre ea, după 154 e.n., lipsesc deocamdată. Mișcările de trupe amintite nu au modificat însă în mod substanțial efectivele armatei Moesiei Inferior, deoarece la sfîrșitul domniei lui Antoninus Pius, acestea nu erau cu mult mai puțin numeroase decît în timpul împăraților dinaintea sa²⁰.

¹⁰ CIL, XVI, 78.

¹¹ CIL, XVI, 106. În această diplomă apare înregistrată Cohors I Chalcidenorum, ceea ce reprezintă o greșeală, după cum precizează W. Wagner, *loc. cit.*, deoarece această unitate se afla în Numidia. Este vorba de fapt de Cohors II Chalcidenorum.

¹² Iv. Venedikov, *Izvestiia-Varna*, 9, 1953, p. 61—68.

¹³ Emilia Doruțiu-Boilă, *Dacia*, NS, 12, 1968, p. 397—400.

¹⁴ I. Beneš, *Auxilia Romana in Moesia atque in Dacia*, p. 24, nr. 67/30 și tabelul nr. III.

¹⁵ A. Aricescu, *Armata în Dobrogea romană*, p. 85.

¹⁶ *Ibidem*, p. 105.

¹⁷ *Ibidem*, p. 65.

¹⁸ Iv. Venedikov, *loc. cit.*; Em. Doruțiu-Boilă, *loc. cit.*

¹⁹ V. Pârvan, *Începuturile vieții romane la gurile Dunării*², București, 1974, p. 129—130; R. Vulpe, în DID, II, București, 1968, p. 139—151.

²⁰ A. Aricescu, *op. cit.*, p. 93.

După cum se cunoaște, la Durostorum, față de care Sucidava (Izvoarele) se află la o distanță de aproximativ 27 km în aval²¹, era sediul legiunii a XI-a Claudia, care a asigurat în mod permanent garnizoana unei părți importante din Moesia Inferior, începînd cu primii ani ai secolului II e.n. pînă în secolul al IV-lea e.n.²² La Izvoarele au fost descoperite relativ recent și alte tegule șampilate — dovezi ale prezenței și activității unor subunități din Legio XI (Claudia) Pontica și Legio V Macedonica²³. După cum s-a arătat, tegulele legiunii a V-a Macedonica par să aparțină din punct de vedere cronologic intervalului dintre începutul secolului II — 167, eventual chiar puțin ulterior anului 167, totuși nu prea îndepărtat în timp — iar ale legiunii a XI-a (Claudia) Pontica celei de a doua jumătăți a secolului II sau secolului III e.n.

Absența cercetărilor arheologice sistematice și a altor descoperiri similare în zonă împiedică, deocamdată, încadrarea cronologică mai precisă a țiglei șampilate discutate mai sus, ca și stabilirea intervalului în care, eventual, ar fi putut staționa la Sucidava Cohors II Chalcidenorum Sagittariorum. De asemenea, nu se poate preciza nici raportul acestei unități cu Legio V Macedonica și Legio XI (Claudia) Pontica. Nu putem aprecia nici dacă piesa indică prezența cohorții însăși sau numai a unei subunități, eventual în cadrul unei vexilații care să cuprindă militari ai celor două legiuni și ai cohorții amintite. Nu excludem cu totul nici posibilitatea ca țigla șampilată în cauză să aparțină unui lot confecționat în altă parte — desigur, la o depărtare nu prea mare — și adus la Sucidava-Izvoarele pentru diverse nevoi constructive.

Pentru țigla descoperită la Gura Canliei lectura este, după cum aminteam mai sus, nesigură. Tipul de șampilă este deosebit de al exemplarului de la Izvoarele, deoarece are literele în relief, cu totul diferite de ale tegulei discutate mai sus. Le deosebește de asemenea și pasta, situație firească dacă avem în vedere atelierele diferite în care cele două piese au fost modelate. Anterior semnalării acestei tegule, cărămizile și țiglele șampilate de la Gura Canliei purtau numai legenda legiunii a XI-a Claudia²⁴. În acest punct a fost localizată ipotetic Cimbriana, sediu pentru *milites Cimbriani* în secolele IV—V²⁵. Fortificația propriu-zisă este cunoscută numai pe baza cercetării de teren efectuate de P. Polonic în 1898²⁶. Cercetările de suprafață și săpăturile de salvare întreprinse

²¹ *Ibidem*, p. 138, cu discuția și asupra distanțelor dintre cele două cetăți indicate în sursele literare antice.

²² Bibliografia în legătură cu istoria și prezența acestei legiuni, la M. Zahariade, în *Cultură și civilizație la Dunărea de Jos*, 2, Călărași, 1986, p. 181—188 și n. 1.

²³ M. Irimia, *Pontica*, 18, 1985, p. 141—156.

²⁴ Idem, *Pontica*, 14, 1981, p. 111; idem, *Materiale și cercetări arheologice. A XV-a sesiune anuală de rapoarte*, Brașov, 1981 (București, 1983), p. 167 și fig. 3/5, 6; idem, *Cercetări recente în așezarea de la Gura Canliei (Complexele romane și feudale timpurii)*, comunicare prezentată la a XVIII-a sesiune anuală de rapoarte arheologice, Alba Iulia, 1984. Pînă în prezent de la Gura Canliei provin cinci cărămizi și țigle cu șampila legiunii a XI-a Claudia.

²⁵ *TIR*, L-35, p. 29; Mihail Zahariade, *Moesia Secunda, Scythia și Notitia Dignitatum*, p. 116—117, cu bibliografia.

²⁶ P. Polonic, în *Natura*, 24, 1935, 7, p. 10.

Fig. 2 — Țigle ștampilate de la Izvoarele (1) și Gura Canliei (2).

într-un perimetru restrâns, au pus în evidență existența unor complexe arheologice romane, printre ele și a mai multor cuptoare de ars materiale de construcție²⁷, dar care au funcționat într-o perioadă mai târzie decât o sugerează tegula. Totuși, în cazul în care lectura propusă ipotetic va fi confirmată în viitor prin date mai concludente, nu excludem cu totul nici ipoteza staționării la Gura Canliei a cohortei amintite. În această zonă, care oferea de asemenea condiții naturale, favorabile, puteau funcționa ateliere pentru materiale de construcție aparținând atât cohortei în cauză, cit și unei subunități a legiunii a XI-a Claudia — succesiv sau în cadrul unei vexilații. În cazul amintit raportul dintre Izvoarele — Gura Canliei s-ar inversa, materialul tegular produs în acest din urmă punct putând să ajungă și la Izvoarele.

În absența unor date precise, în stadiul actual al informației noastre, localizarea lagărului cohortei într-unul din cele două puncte — Izvoarele sau Gura Canliei — este încă incertă. Având în vedere lectura mai plauzibilă, totuși a ștampilei de la Izvoarele, putem presupune — pînă la apariția unor dovezi contrare — că lagărul unității sau al unei vexilații, care să cuprindă și militari ai acesteia, a staționat — cel puțin o vreme — la Sucidava. Aici — sau, eventual, la Gura Canliei — lagărul putea fi utilizat în vremea atestării epigrafice a cohortei la Dunărea de Jos, între primii ani de domnie ai împăratului Traian și perioada corespunzătoare domniei lui Antonin Pius, avînd ca repere cronologice cunoscută pînă acum, datele înregistrate de cele două diplome — respectiv anii 99 și 154.

În legătură cu ștampilele amintite s-ar putea presupune, eventual, că litera C ar trebui citită G. În acest caz întregirea ne-ar apare — desigur, tot, ipotetic — sub forma [C]OH(ORS) II G(ALLORUM) (?). Unitatea în cauză este atestată de asemenea în armata Moesiei Inferior prin mai multe diplome de la Traian²⁸, între care și una de la Olțina din anul 99 e.n. Cohorta a participat la războaiele daco-romane și se găsea în anul 140 în Dacia Inferior, pentru ca în anii 159—160 să facă parte din armata Moesiei Superior²⁹. S-a sugerat că locul de staționare pentru Cohors II Gallorum putea fi Sucidava (dealul Muzait, satul Dunăreni)³⁰, fără a se exclude și alte variante. Dar pe țigla de la Izvoarele litera C apare clar imprimată, iar în ceea ce privește exemplarul de la Gura Canliei ultima literă, păstrată parțial, pare să fie tot C și nu G.

Deși informațiile pe care le deținem nu sînt îndeajuns de convingătoare, putem presupune, totuși, pe baza materialelor discutate mai sus, că în sud-vestul Dobrogei — mai probabil la Izvoarele-Sucidava — s-a aflat lagărul în care a staționat Cohors II Chalcidenorum Sagittariorum în vremea atestării sale epigrafice la Dunărea de Jos.

²⁷ D. Vilceanu, SCIV, 13, 1962, 1, p. 143 și p. 115, n. 133; un cuptor dreptunghiular de mari dimensiuni, parțial cercetat, a fost descoperit în secțiunile S 5 — S 6 în anul 1982. Un alt cuptor cercetat anterior (M. Irimia, Pontica, 14, 1981, p. 102—105) a fost folosit pentru arderea vaselor.

²⁸ CIL, XVI, 44 (de la Olțina), 50, 58.

²⁹ A. Aricescu, *Armata în Dobrogea romană*, p. 66, cu bibliografia.

³⁰ *Idem*.

UNE NOUVELLE UNITÉ MILITAIRE ROMAINE AU SUD-OUEST DE LA DOBROUDJA

Resumé

M. IRIMIA

L'auteur présente deux tuiles fragmentaires estampillées découvertes au sud-ouest de la Dobroudja. Un exemplaire provient de la zone de la oïté romano-byzantine de Izvoarele (identifiée par bien des chercheurs comme étant la Sucidava moesique). La pièce présente la légende... OHIC (fig. 1/1; 2/1), complétée hypothétiquement [C]OH II C (HALCIDENORUM SAGITTARIORUM). Le second exemplaire, découvert à Gura Canliei (où est localisée hypothétiquement Cimbriana), diffère par la pâte et le type d'estampille de la pièce de Izvoarele, présente la légende IIC (fig. 1/2; 2/2). Le complètement proposé, pourtant incertain, est [COHORS?] II C (HALCIDENORUM SAGITTARIORUM?).

La mention la plus ancienne attestant la présence de cette cohorte en Moesie Inférieure est à rencontrer dans une diplôme de l'an 99. Elle a fait partie des unités moesice qui, après les guerres daciques, sont rentrées en Moesie Inférieure. Cohors II Chalcidenorum Sagittariorum est restée dans cette province également à l'époque des empereurs Hadrien (117—138) et Antonin le Pieux (138—161), conformément aux diplômes des années 134, 138 et 154. Puisque, en dehors des diplômes il n'y a pas d'autres informations quant à cette unité militaire, on n'a pu longtemps préciser son endroit de stationnement. Certains chercheurs ont supposé que son campement s'était trouvé soit en Dobroudja, soit en Bulgarie, éventuellement aux environs de la légion XIe Claudia, dont le siège était à Durostorum.

À l'époque de l'empereur Antonin le Pieux ont eu lieu certains déplacements de troupes auxiliaires de la Dobroudja, déterminés par les besoins de défense d'autres provinces. À cette occasion, la cohorte en discussion semble être mutée de la Dobroudja, sans que l'on puisse préciser où. L'absence des recherches archéologiques et d'autres découvertes similaires dans la zone empêche, pour l'instant, l'encadrement chronologique plus précis de la tuile estampillée de Izvoarele ainsi que la clarification de l'intervalle où, éventuellement est stationnée à Sucidava Cohors II Chalcidenorum Sagittariorum. On ne peut, non plus, analyser ses rapports avec Legio V Macedonica et Legio XI (Claudia) Pontica, unités auxquelles appartiennent d'autres *tegulae* estampillées, découvertes relativement récemment dans le périmètre de la même cité.

Pour la tuile découverte à Gura Canliei, la lecture est incertaine. Antérieurement à la découverte de cette pièce, les briques et les tuiles estampillées trouvées dans cet espace portaient l'estampille de la XI légion Claudia. Pourtant, au cas où la lecture proposée hypothétiquement pour la tuile en discussion sera confirmée à l'avenir par des données plus édicantes, n'est pas totalement exclue l'hypothèse du stationnement de la cohorte mentionnée à Gura Canliei. En ce cas, le rapport entre Izvoarele-Gura Canliei s'inverserait, le matériel régulier produit dans ce dernier centre ayant pu arriver aussi à Izvoarele.

En ce qui concerne les estampilles présentées, l'auteur considère que celles-ci se terminent par la lettre C (bien imprimée surtout sur l'exemplaire de Izvoarele) et non G. Cela rend improbable un éventuel complètement hypothétique des estampilles sous la forme [C] OH(ORS) II GALLORUM (?).

En l'absence de données précises, dans le stade actuel de l'information la localisation du camp de stationnement pour la Cohors II Chalcidenorum Sagittariorum à l'un de ces deux points — Izvoarele ou Gura Canliei — demeure

encore incertaine. Ayant en vue la lecture plus plausible de l'estampille, jusqu'à l'apparition de preuves contraires, l'auteur suppose que le camp de la cohorte ou d'une *vexillatio* qui eût compris également des militaires de celle-là s'est trouvé, du moins pour quelque temps — à Sucidava. Ici — ou éventuellement à Gura Canliei — le camp pouvait être utilisé pendant la période de l'attestation épigraphique de la cohorte au Bas-Danube, entre les premières années de règne de l'empereur Trajan et la période correspondante au règne d'Antonin le Pieux, ayant pour repères chronologiques connues jusqu'à présent les dates enregistrées par les deux diplômes-respectivement les années 99 et 154.